

تحلیل نشانه‌شناختی شعر «خط خون» سید علی موسوی گرمارودی بر مبنای الگوی رمزگان پنج‌گانه رولان بارت

فاطمه شکر دست^۱ / یحیی نورالدینی اقدم^۲

چکیده:

شعر «خط خون» سید علی موسوی گرمارودی از برجسته‌ترین اشعار آیینی معاصر است که با بهره‌گیری از زبانی نمادین و چندلایه، به تصویرسازی درباره واقعه عاشورا پرداخته است. شبکه معنا و نشانه در این شعر چنان در هم پیچیده که آن را مناسب تحلیل نشانه‌شناختی بر مبنای الگوی رمزگان پنج‌گانه رولان بارت می‌کند. هدف اصلی این پژوهش، واکاوی چگونگی شکل‌گیری شبکه‌های معنایی شعر از طریق تقاطع این پنج رمزگان (هرمنوتیکی، کنشی، نمادین، فرهنگی و معنا بنی) است. یافته‌ها نشان می‌دهد که «رمزگان هرمنوتیکی» با ایجاد ابهام و تعلیق، نقش کلیدی در گشودگی متن و درگیرکردن فعالانه خواننده دارد و شاعر با استفاده از «تعلیق معنایی» و «شکاف روایی»، مخاطب را به بازی تفسیری می‌کشاند. این رمزگان نه تنها در سطح کلان، بلکه در تمامی بندهای شعر حاضر است و شعر را به متنی «باز» و «خواندنی» (در معنای بارتی) تبدیل کرده است. در «خط خون» کنش‌ها به شکل کلاسیک و زنجیره‌ای روایت نمی‌شوند، بلکه در قالب «توالی مفهومی» و «تحول معنایی» ظاهر می‌شوند. در کنار آن، «رمزگان نمادین» با تقابل‌های دوگانه (حق/باطل، مرگ/زندگی، مضاف/طواف) دلالت‌های چندسویه می‌سازد. «رمزگان فرهنگی» باتکیه بر دانش پیشین مخاطب از فرهنگ شیعی و مفاهیم قرآنی به غنای معنایی اثر می‌افزایند. رمزگان معنا بنی و مفاهیم بنیادین هستی‌شناختی، عمیق‌ترین سطح معنا در این شعر را تشکیل می‌دهد و مبتنی بر دلالت‌های ثانویه واژگان کلیدی چون خط، خون و درخت است. نتایج پژوهش حاکی از آن است تقاطع این رمزگان، شبکه به هم تنیده‌ای از معنا می‌سازد که شعر «خط خون» را از یک روایت تاریخی ساده فراتر برده و به متنی پویا و تفسیرپذیر تبدیل کرده است و در هر خوانش، امکان تولد معناهای جدید را فراهم می‌سازد.

کلیدواژه: خط خون، رمزگان پنج‌گانه، رولان بارت، سید علی موسوی گرمارودی، شعر آیینی، شعر سپید.

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور تهران. ایران (نویسنده مسئول)

0000-0002-8792-4796 پست الکترونیکی: f.shekardast@pnu.ac.ir

^۲ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور تهران. ایران

0000-0003-2557-0010 پست الکترونیکی: agdam@pnu.ac.ir

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مساله

بررسی لایه‌های پنهان معنا و گفتمان‌های فرهنگی نهفته در آثار ادبی، همواره از جذاب‌ترین عرصه‌های نقد ادبی معاصر بوده است. این واکاوی که ابزار مهمی در فهم و تفسیر آثار هنری است، مستلزم به‌کارگیری نظریه‌های متناسب و کارآمدی است که بتواند ابعاد مختلف متون را تفسیر و تبیین کند. شعر سپید «خط خون» سروده سید علی موسوی گرمارودی، به‌عنوان نقطه عطفی در شعر آیینی معاصر ایران، در زمان سرایش (۱۳۵۸) جریانی نو در حیطه زبانی، ادبی و فکری ایجاد کرد. این سروده، با ترکیب مضامین عمیق و متفاوت عاشورایی (نگاهی نو) با شگردهای مدرن شعری (قالبی نو)، متنی غنی و چندلایه ارائه می‌دهد که برای تحلیل، نیازمند چارچوبی نظری است که بتواند شبکه پیچیده معنایی آن را کشف کند. هدف این پژوهش نیز از همین منظر قابل توضیح و توجیه است.

نظریه «رمزگان پنج‌گانه» رولان بارت، به‌عنوان یکی از ابزارهای قدرتمند نشانه‌شناسی، این قابلیت را دارد که با تفکیک متن به پنج نظام معناساز (رمزگان هرمنوتیکی، کنشی، نمادین، فرهنگی و معنا بنی)، ساختار، روایت و لایه‌های پنهان ایدئولوژیکی و فرهنگی آن را آشکار سازد.

پژوهش حاضر تطبیق این نظریه بر یکی از سروده‌های جریان‌ساز معاصر (خط خون سروده سید علی موسوی گرمارودی) است و یک پرسش اصلی دارد اینکه شعر سپید «خط خون» گرمارودی چگونه از طریق تقاطع پنج رمزگان بارت (هرمنوتیکی، کنشی، نمادین، فرهنگی و معنا بنی) ساختار معنایی چندلایه خود را شکل می‌دهد؟

به نظر می‌رسد شعر «خط خون» باتکیه بر رمزگان پنج‌گانه، شعر را از یک روایت ساده عاشورایی فراتر برده و به متنی پویا و تفسیرپذیر تبدیل می‌کند که در هر خوانش، معنایی جدید متولد می‌شود؛ و این همان «متن خواندنی» موردنظر رولان بارت است.

۱-۲. درباره شعر و شاعر: سید علی موسوی گرمارودی از چهره‌های تأثیرگذار ادبیات معاصر ایران است هر چند مانند دیگر شاعران در همه مضامین و قالب‌ها طبع آزمایی کرده؛ اما به‌عنوان پیش‌گام شعر نو شیعی و انقلابی شناخته می‌شود. او با ترکیب مضامین دینی و انقلابی و حماسی در قالب‌های شعر نو و سپید، سبکی نو در ادبیات آیینی ایجاد کرده است.

گرمارودی از پیش‌تازان شعر نوآیینی محسوب می‌شود از اشعار «جریان‌ساز» او می‌توان به شعر سپید «در سایه‌سار نخل ولایت» و «خط خون» و شعر نیمایی «خاستگاه نور» اشاره کرد که در اوج شعر دینی معاصر قرار دارند.

«در اشعار سپید می‌توان گفت او مانند شاملو به امکانات نهفته در زبان شعر اشراف دارد و با گزینش دقیق عناصر آن خلأ وزن عروضی را پر می‌کند» (طاهری، ۱۳۹۳: ۲۲۵). «شعر گرمارودی پر تصویر است و علاوه بر استفاده از تصویر رایج سایر شاعران قدیم و جدید، در بیشتر موارد خود تصاویر زیبا و بدیع می‌آفریند. از بین صور خیالی، به تشبیه و سپس به استعاره علاقه‌مند است و از نماد های آشنا نیز استفاده می‌کند» (همان: ۲۲۸).

موسوی گرمارودی تأثیر عمیقی بر ادبیات معاصر ایران به‌ویژه شعر سپید آیینی گذاشته است. او با ترکیب مضامین دینی، انقلابی و اجتماعی در قالب‌های نوین، راهی تازه در شعر آیینی گشود. وی از پیشروانی بود که توانست شعر آیینی را از قالب‌های سنتی خارج کند و آن را با زبان معاصر و فرم‌های جدید پیوند دهد. در شعر مقاومت نیز زبانی حماسی دارد. گرمارودی در کنار شعر سپید، در قصیده‌سرایی نیز مهارت دارد هر چند زبان قصاید او کهن است. اشعار او، به‌ویژه در مجموعه‌هایی مانند «خط خون»، تأثیر زیادی بر شعر انقلاب و مقاومت گذاشت و الهام‌بخش شاعران بعد از خود شد. او مدتی نیز به‌عنوان رایزن فرهنگی ایران در تاجیکستان نقش مهمی در ترویج زبان و ادب فارسی و معرفی شعر معاصر در آن کشور ایفا کرد. برخی از اشعار او به زبان‌های مختلف ترجمه شده و در محافل ادبی بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است. نیز مدتی در دهه هفتاد به‌عنوان صاحب‌امتیاز و سردبیر مجله ادبی - تخصصی گلچرخ خدمات مؤثری به جامعه علمی - ادبی کشور کرد.

شعر سپید «خط خون» وی (موسوی گرمارودی، ۱۳۸۳: ۱۶۶-۱۷۶) از اشعار معروف و طولانی او با مضمون عاشورایی است این سروده از بُعد زبانی، پیچیده و چندلایه است و همین ویژگی‌ها آن را مناسب نقد و تحلیل با نظریه بارت می‌کند.

۱-۳. درباره رولان بارت و نظریه رمزگان

رولان بارت (۱۹۱۵-۱۹۸۰)، نظریه‌پرداز برجسته فرانسوی و از چهره‌های تأثیرگذار در حوزه نقد ادبی و نشانه‌شناسی بود. از مهم‌ترین مفاهیم و نظریات او می‌توان به نشانه‌شناسی (Semiotics)، نظریه «مرگ مؤلف» (Death of the Author)، تحلیل اسطوره‌ها در فرهنگ